

SEPTEMBER 2003

de Terebinth

VERENIGING VOOR FUNERAIRE CULTUUR

AMSTERDAM IN KWAAD DAGLICHT

De gemeente Amsterdam werd in juni opgeschrikt door een verzoek om informatie uit Duitsland over een daar circulerend bericht dat in de Amsterdamse grachten bij het uitbaggeren jaarlijks honderden urnen worden gevonden. In Duitsland is het namelijk nog niet mogelijk dat nabestaanden de as van hun dierbaren mee naar huis nemen om daar op een passende plaats te bewaren. Vele duizenden Duitsers willen wel dat die mogelijkheid er komt. Zolang dat nog niet zo is, laten velen zich in Nederland cremeren, waarna de nabestaanden de asbus mee naar huis nemen. Maar de kerken en enkele andere instanties zijn faliekant tegen het meegeven van asbussen aan particulieren. Om hun standpunt kracht bij te zetten beweren ze, dat de burgers de urnen dan bij het huisvuil gaan zetten of in het water gooien, waarna het volledig uit de duim gezogen verhaal over de grachten in Amsterdam volgt.

Overigens is de vrees voor onethische praktijken met as niet helemaal ongegrond. Nadat crematie meer dan duizend jaar in Nederland was verboden, werd in 1913 op het grondgebied van de particuliere begraafplaats Westerveld crematorium Velsen geopend. In 1914 werd daar voor het eerst een overledene gecremeerd. Vanwege een onvolkomenheid in de Begrafeniswet moest de Nederlandse overheid crematie sinds 1915 gedogen. Destijds mochten nabestaanden de as van een overledene mee naar huis nemen. Het kwam wel voor, dat de familie op weg naar de uitgang de as op het terrein van begraafplaats Westerveld uitstrooide. De asbus liet men in de struiken achter. Ook langs het strand werden asbussen gevonden. Uiteindelijk is het meenemen van as naar huis via het Crematiebesluit in 1956 verboden. De Wet op de lijkbezorging van 1991 staat weer toe, dat nabestaanden de asbus mee naar huis nemen. Hiermee kwam de wetgever in de eerste plaats tegemoet aan de wens van boeddhisten om de asbus in een huisaltaar te

kunnen plaatsen. Sindsdien nemen ook anderen de asbus mee naar huis. Velen verstrooiden de as vervolgens op een dierbaar plekje. Deze illegale praktijk is in 1998 onder voorwaarden gelegaliseerd.

Rita Hulsman en Wim Cappers

ANDRE CHABOT

Voor wie is mee geweest met de tweede funeraire reis naar Parijs, is André Chabot geen onbekende meer. In zijn atelier met merkwaardige funeraire installaties hebben we gekeken naar zijn diaserie Necropolis en naar enkele van zijn 150.000 zwart-wit foto's. Sinds kort heeft hij een eigen website, waar je veel van zijn werk kunt zien en bewonderen: <http://www.andrechabot.com>. 'Rondeleiding door het rijk van de dood. Terugkomst gegarandeerd'.

Rindert Brouwer

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.net en
www.uitvaartinformatie.nl
Uitvaart Internet Diensten
P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

...De bezoekers aan onze sites (**ruim 235.000! in 2001**) bieden wij veel onafhankelijke informatie voor, over en na de uitvaart. Met behulp van onze unieke uitvaartencyclopedie kunnen zij o.a. informatie verkrijgen over vele

Onze sites bieden uitvaart-
ondernemingen, verenigingen
en stichtingen de mogelijkheid tot
adverteren en te informeren.

Uniek is dat men via al
deze sites
de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

zaken voor, tijdens en na de uitvaart. Voor een aantal zaken hebben we zelfs speciale sites gemaakt waar specifieke informatie over het onderwerp te vinden is, kijk op:

onze internet-sites
(zie boven, in deze advertentie)

Adverteren:

In de adressengids vanaf € 5,50 p.m.
Vermelding en een link vanaf € 8 p.m.

VAN DE GAST- COLUMNIST

Als gastcolumnist van dit nummer wil ik graag wat belangrijke initiatieven aanstippen die in de zeventien jaar van het bestaan van ons bulletin, vroeger Terebinth Nieuwsbrief geheten, zijn genomen. Onze onvolprezen initiatiefnemer en

eerste voorzitter Joop Hattinga Verschure opent het eerste nummer in september 1987 met de titel 'Storm van activiteiten', wijzende op de vijf thema werkgroepen die van het begin af aan al vorm kregen, te weten: Inventarisatie - Adviezen - Vormgeving - Rituelen & Publiciteit. De ene was meer succesvol dan de andere, maar, hoewel om praktische redenen de werkgroep Rituelen, zo goed behartigd door Marinus van den Berg, is beëindigd, vallen de andere initiatieven nog steeds onder de aandachtsvelden van de Vereniging. Later werd hier nog de werkgroep reglementen aan toegevoegd.

In 1990 volgde een tweede initiatief, de opzet voor het samenstellen van een Handleiding voor de Inventarisatie van Begraafplaatsen, wat resulteerde in 1992 in een uitgave van het boekje Begraafplaatsen als Cultuurbezit, waar binnenkort een nieuwe editie van te verwachten is. Bredere oriëntatie werd in 1992 verkregen door de instelling van een Raad van Advies, waarin vertegenwoordigers uit aanpalende branches hun oordeel konden geven over wederzijdse problemen. Een terugblik op tien jaar Terebinth resulteerde in het geslaagde symposium: De betekenis van zorg rond dood, rustplaats en mens in 1995 te Ede. In 1998 werd een belangrijke mijlpaal gezet met het oprichten van een landelijk netwerk van regiocoördinatoren, waardoor ook minder bekende kerkhoven en begraafplaatsen in het land de aandacht kregen en eventuele misstanden tijdig konden worden gesignaleerd. Een goed doordacht en uitgevoerd initiatief van Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer, waarbij zij ook nog een Vademecum als handleiding samenstelden als een richtlijn voor de taak van iedere Reco. Het algemeen geïnteresseerde publiek werd niet vergeten met de uitgave, vanaf 2001, van boekjes in de Reeks Funeraire Cultuur verzorgd door de redactie van de Terebinth. Ook de steeds beter functionerende samenwerking tussen de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en de Nederlandse Tuinenstichting alsmede andere partnerorganisaties werpt zijn vruchten af, terwijl als laatste opmerkelijke feit te noemen is de praktijkcursus Grijs/Groen, gehouden op initiatief van Landschapsbeheer Groningen met subsidie van de Europese Unie, waarin aan geïnteresseerde leden in de praktijk op eenvoudige wijze geleerd wordt hoe men zelf kleine mankementen op oude kerkhoven en begraafplaatsen in overleg met de beheerder goed kan herstellen om deze, vaak niet meer in gebruik zijnde, dodenakkers voor verder verval te behoeden. Het volgen van deze cursus zal binnenkort ook voor de leden van de Terebinth in het land mogelijk worden gemaakt. Al met al een toekomstperspectief om in gezamenlijke inspanning nog veel te willen bereiken.

Frans Renssen

INNEMEE IN ITALIE 36

Oude bekende Josee Bionda ging mee met de reis naar Italië. Haar rake observaties uit een heet land

VERENIGINGSNIEUWS 38

ORGANISEREN EN INFORMEREN 42

In een pleidooi om de Terebinth als kenniscentrum serieus te nemen gaat Cappers in op de vraag hoe om te gaan met adviezen. Terloops adviseert hij om de Grote Kerk in Arnhem te ontdoen van aanbouwsels

PUBLICATIES 44

EXCURSIES 46

AGENDA 48

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement: Het lidmaatschap kost personen minimaal 17,50 euro, elke huisgenoot 7 euro en organisaties 57,50 euro per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor 17,50 euro. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten 2,50 euro per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau: Henk van Laar, Molenweg 2, 3911 SH Rhenen, tel: 0317-616072, homepage: www.terebinth.nl, henkvanlaar@zonnet.nl

Kopij: Kopij wordt in Word via e-mail of op floppy aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden op papier aangeleverd. De laatste inleverdatum voor 2003 is 23 oktober. De laatste verschijningsdatum is 1 december.

Advertenties en inlegvellen: Redactie: 010-4212762

Redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam, e-mail: terebinth@box.nl

Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsman en Bert Pierik

Overnemen artikelen en illustraties alleen na schriftelijke toestemming van de redactie

Illustraties: Bert Pierik (voorp., Zuiderbegraafplaats Groningen, p. 42,43,45,48), Puck Kooij (p. 37,46)

Lay-out en eindredactie: Henk de Feijter
Hoofdredactie: Wim Cappers

ISSN: 1382-5259

INNEMEE IN ITALIE

Van 6 juni tot en met 15 juni jongstleden reisde een stel leden van de Terebinth onder leiding van Arthur Polspoel naar Noord-Italië. Het was sinds 1995 de tweede funeraire reis van de Terebinth naar het land van de campo santo. Een hernieuwde kennismaking.

In een gesloten waterbus zonder buitendek stoomden we op een stralende zondagmorgen af op San Michele: het dodeneiland van Venetië, waar voor nog maar weinig levenden plaats is. Wij waren gewaarschuwd dat we clandestien zouden aanleggen, op een plaats die is gereserveerd voor gelicenseerde watertaxi's, dus dat met uitstappen over de loopplank haast was geboden. Verbazingwekkend hoe kwiek tachtigplussers en -minners uit een schommelende kajuit komen! Het gebarsten bronzen klokje op de begraafplaats klingelde dof, maar de stilte was zo ontzagwekkend dat de Big Ben niet duidelijker had kunnen aankondigen dat er een begrafenisboot aanmeerde, met aan boord een lijk. De lijkboot was al net zo aftands als onze waterbus, en ook dat gevolg klauterde uit de boot met een gejaagdheid die me deed denken aan het gedicht Innemee, waarin Gerrit Achterberg deze Haagse uitvaartondernemer op de korrel nam: 'Ze worden hier begraven met een haast / alsof de dood hen op de hielen zit'. Het tafereel werd nog verlevendigd door een afmerende waterbus die tientallen passagiers uitstootte om onmiddellijk plaats te maken voor een volgende. De kleine begrafenisstoet werd afgesloten door een man die druk gebarend met een mobieltje in discussie was.

In deze zonovergoten hectiek viel me een vrouw op in een prachtig paars aaneengesloten zijden broekpak: een paar smalle spaghettibandjes vormden de rug terwijl de boezem zon en lucht alle ruimte gaf. Had Arthur Polspoel, onze gids, ons met zijn advies vooral decent gekleed het dodeneiland te betreden, valselijk voorgelicht?

We hadden een vermoeiende, twee dagen vergende busreis achter de rug: lange files, veel vertragingen, hitte, korte stops en chagrijnig restaurantpersoneel dat het eten nog net niet op tafel smeet. Het belichaamde een wandbordje dat thuis

bij mijn ouders naast de deur hing: 'Kom nog eens terug als u wat korter kunt blijven'. Arthurs geest huist kennelijk in een gezond lichaam, want het kostte overredingskracht om tijdens een lange stilstaande file langs de wachtende vrachtwagens te mogen lopen teneinde onze bloedsomloop weer op gang te brengen. De begraafplaats was dan ook een verademing: rust, kleine omuurde grafvelden en struiken vol geurende en bloeiende bloemen. De grafvelden waren simpel en de arcade niet al te overdadig buitengewoon. We gingen op zoek naar de graven van de schrijvers en kunstenaars Joseph Brodsky, Ezra Pound, Serge Diaghilev en Igor en Vera Stravinsky. Brodsky's graf ontroerde me. Tussen de wilde wingerd stond een klein rond blikje waar bewonderaars van de verbannen Russische dichter en essayist ballpoints en potloden in achterlieten. Zijn gedicht Vlinder vind ik een van de mooiste: 'Vlieg weg van hier mijn lief / Dit is mijn laatste raad / Bij alle schittering van woordgetover / Wees wel voorzichtig bij het prikkeldraad'. Een simpel Russisch graf, veel authentiekter in elk geval dan het aanstellerige, nichterige prieltje van de beroemde leider en choreograaf van het Ballet Russe, Serge Diaghilev, waarin, en dat is weer wel aandoenlijk, de ooit roze spitzen van anonieme balletdanseressen liggen te verteren en verbleken.

Dwalend over San Michele zag ik een poort met het opschrift crematoria. Een zaal met subliem getemperd bovenlicht waar urnen staan vanaf 1837. Prachtig vervaardigde houten kistjes, urnen van gietijzer, marmer of omhuld met beeldhouwwerk. Zelden zie je zulk zorgvuldig en liefdevol vakwerk. Hoe lelijk steken de glimmende hedendaagse blikken daartegen af, waarin wij de as van onze doden opbergen.

Venetië was zoals ik het kende van televisiedocumentaires en reisboeken. De San Marco verrassend veel kleiner dan ik dacht, de terrasjes nog veel duurder en de duiven strontvervelend. Maar in het beroemde koffiehuis van Florian op het San Marcoplein speelde een klassiek strijkje. Dit alles maakt gelukkig.

De verzameling van Peggy Guggenheim was voor mij een openbaring. Schitterende tekeningen en enkele beelden van Alberto Giacometti, een

geabstraheerd zeegezicht van Piet Mondriaan, de beroemde Ruiters van Marino Marinetti, om een paar topstukken te noemen. En een fraai terras met uitzicht over het Canal Grande en zijn oogverblindende gevelwanden vol paleizen. Er woei een verkwikkend briesje, en de ontmoeting, op die plek, met andere groepsgenoten was vertrouwd en vanzelfsprekend. De terugreis naar het hotel, nu op het bovendeck van een veerboot, grensde aan het feerieke. Met de wegzakkende avondzon verdween ook het silhouet van Venetië, in een vlechtwerk van paarsrode en zilverkleurige lichtslierten.

Was Venetië al onbeschaamd onbetaalbaar en ondragelijk warm, Milaan overtrof dit alles. De afa-wind, het Italiaanse equivalent van de Franse mistral, blies gloeiend hete woestijnwinden door de stad die sinds 1782 zo'n hittegolf niet meer beleefd had: 43 graden Celsius met een belevingstemperatuur van 50 graden. De Corriere della Sera riep ouderen op binnen te blijven en zes liter vocht per dag te drinken. Een kopje thee op een terras in de fameuze Passage van Milaan kostte desalniettemin vijf euro, en vervolgens werd mij de koelte van de Duomo ontzegd omdat mijn armen onbedekt waren. Mijn partner, opgevoed in het principe van het protestantisme, was niet te verleiden tot een roomse oplossing: het kopen van een t-shirt uit een tegenover de Duomo gevestigd warenhuis. Het goedkoopst was overigens geprijsd op 36 euro, genoeg om definitief af te zien van de clericale koelte.

De begraafplaats was een pleister op de wonde. Mooie arcaden, een veelvoud aan indrukwekkende mausolea, een weelderige groei aan bomen en planten, de paden goed beloopbaar. Naast de pompeuze grootsheid van de mausolea tref je hier en daar eenvoudige grafbeelden die schokken en ontroeren. Zoals een zandsteen beeld van een vrouw met een meisje dat naar haar opkijkt. De vrouw is hoogzwanger, en de inscriptie vertelt ons dat ze jong en in de afgebeelde staat gestorven is. Dan slik je wat weg, om even later, om de hoek, in een niet te onderdrukken lach te schieten: een staande zwarte macho met een gouden sjaal die lendenen en schouders bedekt. Wim Vlaanderen had ons al gewaarschuwd voor de lachwekkende theatraliteit en gezwollen pathe-

tiek hier en daar.

Het pronkstuk van Milaan: het Avondmaal. De apostelen vervangen door Campari, de producent van het gelijknamige rode drankje, en tijdgenoten. Het is monumentaal, zonder enige twijfel. Maar mooi? Begraafplaats noch Milaan konden me bekoren. Het uitbundige vertoon van materiële rijkdom en maatschappelijke status werkt opdringerig en op den duur afstotend, terwijl de minder daadkrachtige Milanezen als lichtschuwe schimmen over de begraafplaats schieten. Zij bezoeken hun doden niet, ze poetsen met de graven zichzelf weg.

Langs de weg naar Milaan ligt Turijn. Een stop van anderhalf uur leek voldoende voor een, voor de reisleiding, onbekende begraafplaats. Bij mijn vorige funeraire reis, in 1995, bezochten we het crematorium. Vooral van de aula en de rozentuin was ik toen diep onder de indruk. Ondanks de toezegging van de 'direttore' mislukte een bezichtiging van de aula. Een door hem ingeschakelde gids leidde ons door de rozentuin, maar zij deed dat zo minutieus dat voor velen de begraafplaats er nagenoeg bij in schoot. Turijn heeft een groot aantal moderne graven en mausolea en met name de architectonische allure en het materiaalgebruik maken voor individuele Italiëgangers een bezoek aan deze begraafplaats meer dan de moeite waard.

Niet voor het eerst betreurde ik het gemis van Rien Schouten. Zijn kennis van de Italiaanse taal, de ter plekke ingeschakelde gidsen en zijn introductie van de Terebinth als eerbiedwaardige organisatie openden deuren die nu gesloten bleven. De begraafplaats en de rozentuin zijn indrukwekkend en bijzonder, maar de korte tijd en onbekendheid maakten het bezoek tot een nodeloze mislukking. Jammer!

Genua, de Campo Santo. Een hernieuwde ontmoeting met het grafbeeld van de vrouw die, zwevend tussen angst en verleiding, danst met de Dood, overtrof de verwachtingen die ik de hele reis al had gekoesterd. Voor mij is dit het oerbeeld van geslaagde grafkunst. De kanten broekjes, het Notenvrouwtje, de Jugendstil en Art Deco, het landgraf van de kapitein dat dankzij de aanleg van een watergoot toch een

eeuwig zeemansgraf is geworden, de rommelige entree, inclusief het drukke en haastige transport van lijkkisten en grafkransen: prachtig. Nog mooier is de wandeling tussen graven, mausolea, rotsen en groen. Het is een dodenstad die je opslokt en eigenlijk niet meer los wilt laten. Mijn professioneel getrainde oog registreerde met verontrusting hoe de natuur en het verval van materialen de begraafplaats gaandeweg in hun verwoestende greep krijgen; hoe verwaarloosd de grafvelden erbij liggen; hoe het dorre, vergeelde gras de desolate atmosfeer op een oud kindergrafveld tekent; hoe onverschillig het personeel het onderhoud van groen en graven opvat, en hoe de verzamelhal van lijkkisten een geslaagde gooi doet naar het predikaat uitdragerij. Het vergt een immense inspanning om de galerijen en zeldzaam kostbare mausolea te behoeden voor de naderende dreiging van hun ondergang.

Van het Campo Santo di Staglieno heb ik afscheid genomen met een bezwaard gemoed. Zou de Terebinth deze cultuurschat niet in haar hart kunnen sluiten door hem te adopteren?

Campo Santo Genua: vrouw danst met de dood

Terug naar Nederland. Via Freiburg. Een vriendelijk dorpsachtig Stadthotel. Een gezellig afscheidsdiner met verrukkelijke streekgerechten. En een gang over het Alte Friedhof tot besluit. Een cultuurhistorisch kleinnood, en een oase van rust in een hoofd vol rijke funeraire herinneringen met een totale lengte van 1782 kilometer.

Alle reisgenoten bedank ik voor hun enthousiasme, humor, stekeligheden en bargesprekken. Maar vooral voor hun bereidheid om ogen en oren te delen!

Josée Bionda

VERENIGINGSNIEUWS

BESTUURSFUNCTIES

Voorzitter: Frank Keene, 023-5290919, e-mail, keene@cistron.nl; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256, e-mail, ineke.e.verbeek@hetnet.nl; penningmeester: Thijs IJzerman, 050-3119707, e-mail, thijs.ijzerman@planet.nl; public relations: Rolf Captijn, 0320-253217, e-mail, r.captijn@chello.nl

WELKOM IN LIMBURG

Een jaar geleden gaf Wim Meulenkamp al een kort overzicht van wat onze vereniging te doen stond. Hij noemde dat de zogenaamde tweede fase van ons beleid: ons richten op het behoud van monumentale begraafplaatsen gebaseerd op een door alle betrokken organisaties opgesteld en ondersteund beleidsplan. Meulenkamp riep op tot dialoog en tot een gezamenlijk optrekken van verantwoordelijke organisaties. Dat daar grenzen aan zijn constateerde Meulenkamp ook! Die grenzen worden bepaald door vele factoren: gebrek aan middelen, onvoldoende persoonlijke inzet of onvermogen van leden en bestuur. Dat laatste werd vorig jaar treffend aan de orde gesteld in de vraag van Wim Vlaanderen over de zogenaamde stijl van besturen. Het begrip 'stijl van besturen' is een subjectieve term waaraan vele invullingen gegeven kunnen worden. Als u mijn mening wilt weten over de stijl van ons bestuur dan denk ik dat het bestuur de laatste jaren een koers gevaren heeft van ontzuivering en terug naar de basis. Er zijn geen zaken op poten gezet die vervolgens stierven aan inzet, geldgebrek of motivatie. Al met Jan Willem Eggink werd meer naar buiten gekeken en werden voor het eerst gesprekken gevoerd met andere organisaties die overeenkomende of aanverwante doelstellingen nastreven. Onder Wim Meulenkamp is dat doorgegaan en ik spreek de hoop uit dat dit ook onder de nieuwe voorzitter een grote rol zal blijven spelen. Met twee organisaties heeft de Terebinth de laatste jaren een steeds betere band gekregen. Daarmee duidt ik op de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), niet als laatste omdat ik

zelf voor laatstgenoemde instelling werk. Samen met deze organisaties treedt onze vereniging naar buiten, zoals in september wederom op de tweede studiedag over funerair erfgoed. Maar er zijn ook fronten waarop de Terebinth zelfstandig haar kennis en ervaring naar buiten brengt. Dat blijkt uit de reeks Funeraire Cultuur, maar ook uit de nu alweer vijf jaar bestaande regiovergenwoordiging in bijna heel Nederland. Intern blijft ons blad de leden op de hoogte houden en dat naar tevreden van redactie en leden.

Het bestuur entameert al enkele jaren overleg met onze Raad van Advies, zet reco-vergaderingen op poten en houdt de vinger aan de pols met betrekking tot de financiën en de juridische status van de vereniging. Dat laatste is het afgelopen jaar vooral weer op zijn poten gezet en nader uitgewerkt door onze penningmeester. Daaraan is te zien dat besturen staat of valt bij bekwame mensen op de juiste posten. Het bestuur was zonder meer bekwaam maar wegens jarenlange afwezigheid van een goede penningmeester werd het besturen van de vereniging niet gemakkelijker.

De komende jaren zal het bestuur van de vereniging bestaan uit een gemêleerd gezelschap waarin kennis van het onderwerp en bestuurservaring hand in hand gaan. De stijl van besturen van de komende jaren zal zich dan ook focussen op wat Meulenkamp ook al aangaf: besturen, breed beleid formuleren en de doelstellingen proberen na te streven. Die richten zich met name op de waarden van ons funerair erfgoed en niet op de waarden van individuele leden. Die krijgen als het goed is door ons aller inzet meer kennis, ervaring en plezier in het onderwerp opdat zij weer verder kunnen uitdragen dat onze funeraire cultuur het waard is om nader te bekijken, te behouden en verder te ontwikkelen, zoals dat al eeuwen gebeurt in Nederland.

Leon Bok

VAN DE BESTUURSTAFEL

Een belangrijke dag voor onze funeraire cultuur en met name begraafplaatsen zal plaatsvinden op 17

september. Dan organiseert de Terebinth samen met de RDMZ en de LOB een studiedag over de omgang met funerair erfgoed. Deze dag is speciaal gericht op beleidsmakers, beheerders en bestuurders en wordt gehouden in Dordrecht. Op die dag zal onder andere een geheel herzien uitgaven van het boekje Begraafplaatsen als Cultuurbezit worden gepresenteerd. Het boekje is uitgebreid met meer praktische informatie, een verbeterde handleiding en een inzicht in de methodiek van de planvorming van de RDMZ. Ook bevat het boekje een nagenoeg volledig overzicht van door het rijk beschermde begraafplaatsen. Het boekje zal na de studiedag ook gratis aan de Terebinthleden worden verstrekt.

De website van de vereniging zal binnenkort verbeterd en aangepast verschijnen op www.terebinth.nl. Tot nu toe had onze vereniging geen eigen website-adres. Daar is verandering in gebracht. Op de vernieuwde website is onder andere een kaart opgenomen van alle regio's in Nederland met de daarbij behorende gemeenten en reco's. Verder is veel gedaan aan de vormgeving. Het zou mooi zijn als de leden vaker gebruik zouden maken van onze website, bijvoorbeeld onder een rubriek tips en adviezen! De website zal vaker geactualiseerd worden dan voorheen en hopelijk dan ook beter bekeken worden!

De regio-indeling die op de vernieuwde website te zien is geeft 24 regio's te zien. Dat waren er ooit veertig. In verband met efficiency en betere dekking is voor een verdeling in grotere regio's gekozen. Uit een enquête die onder de reco's is uitgezet blijkt dat 60% deze stap toejuicht terwijl nog eens 25% een verdere stap wenselijk acht, namelijk naar een indeling overeenkomstig de twaalf provincies. Voorlopig laten we het bij deze stap en eenieder kan straks gemakkelijk zien bij welke regiocoördinator hij terecht kan voor vragen.

Er is inmiddels een organogram van de vereniging gemaakt dat bij de stukken van de algemene ledenvergadering op 21 juni is uitgereikt. Dit stuk is ter informatie en zou wellicht ook op de website opgenomen kunnen worden. Opmerkingen over het organogram zijn uiteraard welkom!

VERENIGINGSNIEUWS

Het bestuur heeft besloten Rindert Brouwer aan te wijzen als vertegenwoordiger buitenland, met name voor de Franstalige landen waarmee Rindert al geruime tijd contact onderhoudt. Rindert zal voor de vereniging de ogen en oren zijn en de representatie in het buitenland. Met Rindert wordt nog nader gesproken over een exacte afbakening van zijn taak. Over een deel van zijn bezigheden heeft u reeds kunnen lezen in ons blad.

Tijdens de algemene ledenvergadering op 21 juni zijn ook de gewijzigde statuten van Vereniging de Terebinth aanvaard. Vanwege tijdgebrek is de behandeling van het concept van het huishoudelijk reglement doorgeschoven naar de volgende algemene ledenvergadering.

UW NIEUWE VOORZITTER: wie is Frank Keene?

In 1934 werd ik in Amsterdam geboren en daar heb ik tot mijn 27ste gewoond. Mijn ouders waren Brits en ik heb, naast de Nederlandse ook nog steeds de Engelse nationaliteit. Vandaar dat mijn achternaam wordt uitgesproken als 'Kien'. Na het gymnasium kwam ik als werkstudent bij de KLM terecht. Ik was van meet af

aan geboeid door dit dynamische bedrijf waar ik mij thuis voelde en bleef werken. Na een marketing opleiding werkte ik enige jaren bij KLM-Nederland. In 1972 werd ik met mijn gezin uitgezonden naar Afrika, waar wij twee jaren in Oost-Afrika en vier jaren in Libië gewoond hebben. Ik heb daar zowel operationele als commerciële functies vervuld. Na terugkeer in Nederland werd ik na enige tijd benoemd tot hoofd opleidingen van de KLM Passage-divisie, leidinggevend aan een team van circa veertig trainers. In deze hoedanigheid heb ik jaren lang de hele wereld afgereisd en raakte ik steeds meer geïnteresseerd in de verschillende culturen. Met name rituelen rond de dood wekten mijn belangstelling op.

Op zestigjarige leeftijd ging ik met pensioen en vervolgens heb ik nog enige jaren als consultant in vele landen advies gegeven en managementteams getraind. Ongeveer vijf jaar geleden attendeerde een goede kennis mij op het bestaan van de Terebinth en weer twee jaar later werd ik lid van de excursiecommissie. Ik ben nog steeds coördinator van deze commissie en nu tevens ook uw voorzitter. Een dubbelfunctie die de beleidslijnen korter houdt. Ik verheug me erg op de uitvoering van deze taken en sta volledig achter de openingswoorden van Leon Bok uitgesproken op de laatste algemene ledenvergadering. Ook zal ik proberen onze leden vaker informatie van de bestuurstafel te geven.

Frank Keene

REGIONIEUWS

REGIO 5 Noord-Oost en Midden-Drenthe

Kerk en kerkhof van Gasselte in Drenthe zijn kortgeleden door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) als beschermd monument aangewezen. De gene die zich daar bijzonder voor heeft ingespannen is mevrouw

A.A. Huizing in Gasselte. Ze kreeg assistentie van de Terebinth-leden Wim Vlaanderen en Frans Renssen. In de omschrijving stelt de RDMZ dat kerkhof, grafmonumenten en muur van algemeen belang zijn, onder andere wegens de ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van het terrein, de functionele en visuele relatie tussen de verschillende onderdelen en hun verband met de eveneens beschermde kerk, en vanwege de bijzondere ligging tegen de Gasselter es.

EEN ZERK MET EEN VERHAAL

Via het kerkbestuur van de hervormde kerk in Gasselte kreeg ik het verzoek om, op de door hen toegepaste foto, uitleg van de symboliek van de afgebeelde zerk te geven. Hier volgen mijn bevindingen:

1. De zorgvuldigheid van het steenhouwwerk doet vermoeden, dat we te maken hebben met een welbewuste en geselecteerde symboliek, zoals dat in zichzelf respecteerde kringen bon ton was die een christelijke betekenis draagt en of ondersteunt.

2. Duidelijk herkenbaar aan de rechterzijde van het wapenschild zien we een gestileerd acanthusblad. Als krachtig groen type van de vegetatie van de distelfamilie is dit wijd verbreid algemeen decoratie-element en levenssymbool uit de Klassieke Oudheid en daar, vooral bij de Grieken, ook in de grafkunst te vinden als een verwijzing naar de onsterfelijkheid. In de latere Romaanse bouwkunst wordt dit motief ook dikwijls gebruikt en met voorliefde in de kapitelen van de kerken die reliëken van een heilige herbergen, waardoor de acanthus in deze context naar de opstanding van Christus en van de gelovigen verwijst. In de latere christelijke afbeeldingen is de acanthus, als distelsoort, ook wel gehanteerd als een verzinnebeelding van het ingesloten en verstrikt zijn van het menselijk leven in de verwickelingen van het bestaan en zo algemeen menselijk levenssymbool.

3. De plant aan de linkerzijde is de mirteplant. Een altijd groene struik met lancetvormige blaadjes en donkere besjes, die in juni een prachtig zacht wit bloemenkleed draagt. De

VERENIGINGSNIEUWS

mirte komt veel voor in het Middellandse Zeegebied en was bekend en geliefd bij de Grieken en de Romeinen. Interessant is het volgende: Romeinse krijgers kregen een mirtenkrans omgehangen wanneer zij zonder bloedvergieten terugkeerden van een gewonnen veldtocht; een lauwerkrans wanneer er bloed was vergoten om de overwinning te behalen. Kijken we naar de religieuze zingeving, dan verdient Jesaja 55:13 zeker de aandacht waar de mirte onder de Messiaans planten wordt genoemd, of zelfs bij uitstek het Messiaanse tegenbeeld is van de doornen en distels.

4. Samengevat binnen de context van dit graf hebben we te maken met een combinatie van acanthus en mirte. De betekenis zou ik als volgt klassiek/bijbels willen samenvatten: Mirte verbeeldt schoonheid, overwinning, feest (zaligheid) en eeuwigheid.

Acanthus staat voor distel, leven, moeite (zonde) en tijdelijkheid. Veel afbeeldingen worden van links naar rechts gelezen. Daardoor wordt niet de acanthus, maar juist de mirte en haar betekenis, haast een belijdenis, onderstreept. Voor de gene die geen bijbel heeft of het opzoeken te lang duurt volgt hier de tekst van Jesaja 55:13: 'Voor een doornstruik zal een cipres opschieten, voor een distel zal een mirte opschieten, en het zal den Here zijn tot een naam, tot een eeuwig teken, dat niet uitgeroeid zal worden'.

Wim Vlaanderen

REGIO 9 Achterhoek en IJsselzoom

Na lang zoeken vonden wij de familiebegraafplaats Van der Muelen aan de Hulzerdijk, een zandweg tussen Eefde en Harfsen. Een pad, afgesloten door twee natuurstenen palen met het opschrift 'Groot Hulze' met daartussen een slagboom, gaat naar een bosje met de gebruikelijke gemengde houtopstand. Van de Oudheidkundige Vereniging De Elf Marken kregen wij te horen dat Jan Carel van der Muelen in 1791 een privébegraafplaats aanlegde in een stukje bos, deel uitmakend van het hem toebehorende landgoed Het Hulse. De begraafplaats is één der oudste in Nederland en heeft de afmeting van 7,5 bij 10 meter en

biedt in vier rijen van negen plaats aan 36 graven. De graven van de stichter (30 september 1738 - 11 februari 1828) en zijn echtgenote (4 juli 1745 - 12 mei 1821) worden aangegeven door een stèle op de nummers vier en vijf. Nadien hebben nog vele bijzettingen tot in de vorige eeuw plaatsgevonden.

In het najaar van 2003 zal een aanvang worden gemaakt met de restauratie van een drietal grafmonumenten in de Nederlands-hervormde Nicolaaskerk te Wijhe. Aan de noordzijde van de kerk bevindt zich de zogenaamde Van Ittersum kapel. De grafkapel van Robert van Ittersum (1645-1705), heer van het Nijenhuis, is vervaardigd door Hendrick van Gronouw. Het monument is opgericht door vrouwe Leonora Sophia Bentinck ter nagedachtenis aan haar man Robert. Op de linker kolom staat het hoofdwapen van de Ittersums met eronder het kruis van de Duitse orde. Verder zijn er de alliantiewapens te zien met de namen: Ittersvm, Doorninck, Rechten, Hevkelom, Sloet, Haersolte, Monster en Spevlde. Op de rechterkolom bevindt zich het hoofdwapen van van Ittersum-Bentinck en de alliantiewapens met de namen: Bentinck, Blomendael, Ittersvm, Millinck, We(s)terholt en Vaeck. Het bestaat uit een ongeprofileerd, in hardsteen uitgevoerd basement waarvan alleen het middendeel iets naar voren steekt. Op het middendeel zijn in wit marmer, in een open-gewerkt reliëf, symbolen van leven en dood verwerkt. De kapel wordt afgesloten door een smeedijzeren hek.

In het koor aan de noordzijde is waarschijnlijk in 1707 in opdracht van Christoffel Aemilius van Voorst, neef van Transisalanus, door Jan Mast uit Utrecht een monument gemaakt uit wit en zwart marmer. Het is opgericht ter nagedachtenis aan Transisalanus Adolf baron van Voorst tot Hagenvoorde, in leven hoveling van Willem III. De tombe is niet voorzien van een tekst. Midden boven staat het wapen van Van Voorst tot Voorst en rondom het borstbeeld zijn kwartierwapens met wapens voorzien. Zijn borstbeeld is omgeven door treurende putti in wit carrarisch beeldmarmer met een doek op het hoofd en doodssymbo-

len zoals een zandloper, doodshoofd en omgekeerde fakkels. Merkwaardig is het ontbreken van de tekst in de zwart gepoetste plaat van natuursteen.

Aan de zuidzijde is in 1714 een grafmonument door Anna Elisabeth van Echten voor haar man Coenraad Willem vrijgeboren baron van Dedem, heer tot de Gelder (1644-1714) opgericht. Het grafmonument van wit en zwart marmer is eveneens gemaakt door Jan Mast uit Utrecht. Op het voetstuk bevindt zich een witmarmeren reliëf, dat de slag bij Malplaquet in 1709 voorstelt. Rondom de obelisk staan zestien kwartierwapens vermeld. Het monument wordt opgesierd door twee de loftrumpet blazende putti. Het basement, de tombe en de stijlvolle piramidevorm zijn vervaardigd in rood marmer. Op de piramide is het familiewapen aangebracht. Een opschrift in gouden letters op hard marmer vertelt zijn levensverhaal.

LEDENSERVICE REEKS FUNERAIRE CULTUUR

De reeks Funeraire Cultuur is in mei 2001 met het deel Den Haag van start gegaan. De hoofdreeks zal in totaal 25 delen omvatten, elk jaar verschijnen er drie boekjes. Behalve aan Amsterdam besteedt de reeks aandacht aan alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie. U kunt zich via de bon inschrijven op deze hoofdreeks, waarna u per jaar een factuur krijgt.

In 2002 is, dankzij het enthousiasme en de steun van het Erfgoedhuis Zuid-Holland, de Provincie Zuid-Holland en het Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland, een deelreeks ontstaan die alle cultuurregio's van deze provincie zal beschrijven. Het in 2001 verschenen deel Alblasserwaard & Vijfheerenlanden maakt zowel deel uit van de hoofdreeks als van de deelreeks. De overige tien delen behoren tot de deelreeks Zuid-Holland. Voor de tien delen van de deelreeks Zuid-Holland kunt u zich apart inschrijven op het tweede gedeelte van de bon. U krijgt per jaar een factuur.

De winkelprijs is 9,98 euro per deel,

VERENIGINGSNIEUWS

de inleiding telt meer bladzijden en kost daarom 11,98 euro.

U kunt als lid met korting de reeks of delen daarvan bestellen met onderstaande bon, die u invult, kopieert en faxt naar 010-4212762. Opsturen kan ook: De Terebinth, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam. Meer informatie over de deeltjes vindt u op de website van de Terebinth: www.terebinth.nl

BON

S.v.p. uw voorkeur aankruisen:

HOOFDREEKS

ik schrijf in voor 24 delen voor een totaalbedrag van 191 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.

ik schrijf in voor 12 delen voor een totaalbedrag van 95,50 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.

ik schrijf in voor de 3 delen die in 2003 verschijnen voor een totaalbedrag van 23,85 euro inclusief verzendkosten.

DEELREEKS ZUID-HOLLAND

ik schrijf in voor 10 delen voor een totaalbedrag van 79,50 euro inclusief verzendkosten.

ik schrijf in voor de 3 delen die in 2003 verschijnen voor een totaalbedrag van 23,85 euro inclusief verzendkosten.

Naam:

Adres:

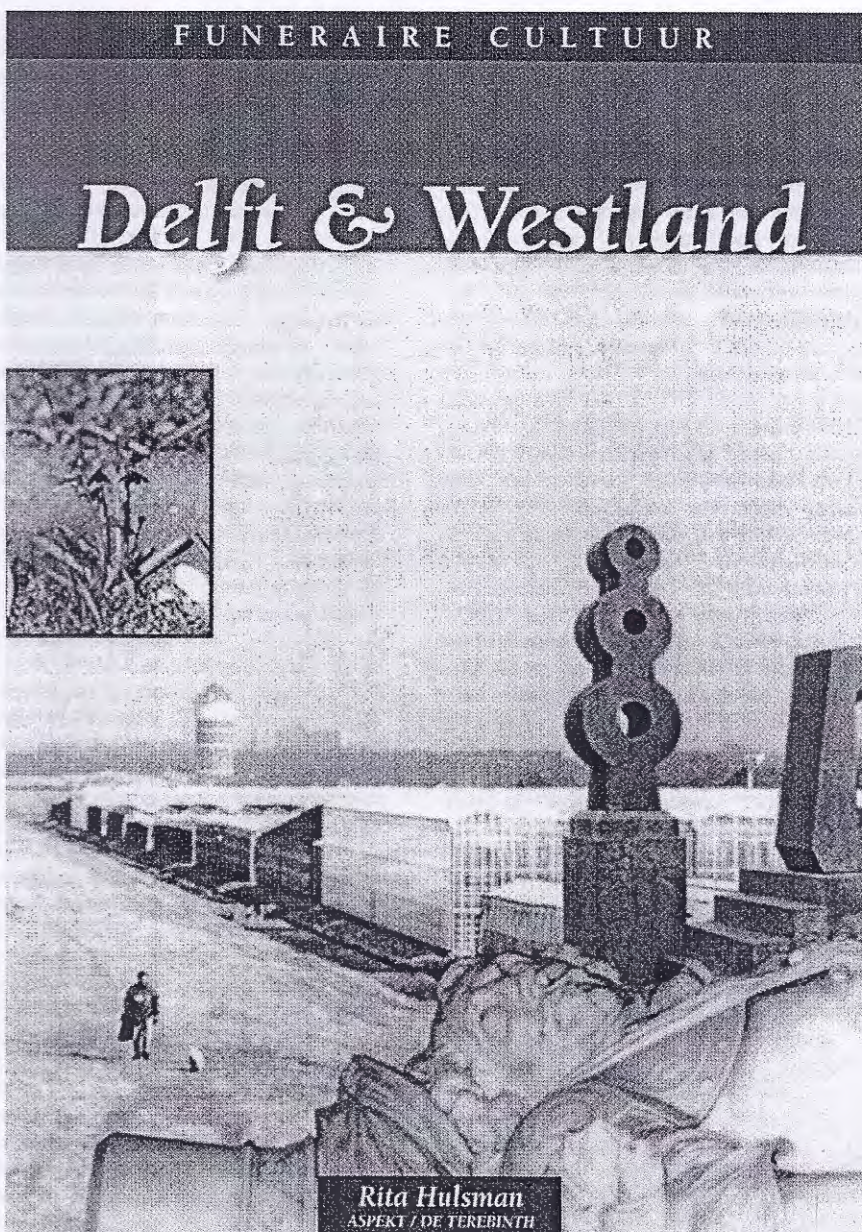
Postcode:

Plaats:

Telefoon:

Datum:

Handtekening:

VERENIGINGSNIEUWS

ORGANISEREN EN INFORMEREN

De Terebinth als kenniscentrum voor funeraire cultuur

De laatste jaren is het mode, dat organisaties met een specifiek doel zich als kenniscentrum presenteren. Zo noemt Vereniging de Terebinth zich hét kenniscentrum voor funeraire cultuur. In dit artikel wordt bekeken, of de Terebinth deze ambitie waarmaakt.

Op 15 april 2000 bezocht de Terebinth tijdens een excursie de katholieke begraafplaats te Vorden. De groep trok de aandacht van een oude dame, die op grafbezoek kwam. Na wat uitleg over de doelstelling van de Terebinth liet ze het graf van haar overleden man zien. Daarop stond een eenvoudige gepolijste steen. Vlakbij lagen twee gebroken en met mos begroeide zerken. Aan de dame was indertijd beloofd, dat deze in haar ogen lelijke stenen zouden worden geruimd. Toen haar werd gewezen op het historische belang van de gedenkte-

kens, behorend bij het gravencomplex van de adellijke familie Van Dorth tot Medler, en de biologische waarde van de mossen op de stenen, begon ze te twijfelen. Ze raakte geïnteresseerd in het werk van de Terebinth en kreeg over het werk van de vereniging informatie toegestuurd.

Dit voorbeeld laat zien, hoe organisaties als de Terebinth functioneren. Stichtingen en verenigingen streven naar maatschappelijke veranderingen. Zij bundelen mensen en middelen om de samenleving van een bepaald belang te overtuigen. Tegenwoordige belangen dwingen de pressiegroepen niet zelden tot aanpassingen van hun doelstellingen en werkwijzen. In het vervolg van deze bijdrage komen eerst enkele organisatorische aspecten aan de orde. Daarna wordt een antwoord gezocht op de vraag, welke kennis de Terebinth kan doorgeven.

Bij de oprichting op 2 september 1986 kreeg de Terebinth de structuur van een stichting. Negentien personen namen zitting in het algemene bestuur. Negen van hen vormden het werkbestuur. Donateurs konden met een financiële bijdrage het werk van de stichting tot herstel van zorg rond de dood op de laatste rustplaats steunen. In ruil daarvoor werden zij via een informatieblad en excursies van het werk van het stichtingsbestuur op de hoogte gehouden.

Op 23 mei 1991 richtte het bestuur Vereniging de Terebinth op. Hiermee kregen de donateurs de status van leden. Drijfveren voor de nieuwe organisatiestructuur waren de wens het beleid op democratischer wijze tot stand te laten komen, het draagvlak te vergroten en de leden meer bij het werk te betrekken. Ongetwijfeld hebben de leden via de algemene vergaderingen meer invloed op het beleid van de Terebinth gekregen. Het draagvlak is echter niet zo groot geworden, als men des-

tijds had gehoopt. Telde de stichting in 1991 een kleine tweehonderd donateurs, anno 2003 bindt de vereniging al jarenlang niet meer dan zeshonderd leden aan zich. Vergeleken met de negentien bestuursleden uit de begintijd is het aantal actieve leden slechts verdubbeld tot zo'n veertig personen.

De achtergrond van de betrokkenen is in de loop der jaren ook veranderd. In eerste instantie waren veel organisaties zoals begraafplaatsen, steenhouwerijen, uitvaartondernemingen en een enkele kunstenaar donateur en later lid. Daarnaast meldden zich particulieren aan. In de tweede helft van de jaren tachtig en vooral in de jaren negentig zijn echter organisaties opgericht, die zich gingen inzetten voor specifieke onderwerpen. Zo werd in 1990 het Nederlands Uitvaartmuseum (NUM) opgericht en sinds 1995 bundelt de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) de krachten van de eigenaren.

Deze reorganisatie van uitvaartland heeft onder andere tot gevolg gehad, dat het ledenbestand van de Terebinth tegenwoordig verhoudingsgewijs vooral bestaat uit particulieren. Mede hierdoor is het werkterrein toegespitst. Sinds 2002 staat de Terebinth te boek als Vereniging voor Funeraire Cultuur. Terwijl het NUM objecten beheert, die niet meer op hun oorspronkelijke plaats staan, richt de Terebinth zich op funeraire cultuur, die meestal wel in de oorspronkelijke omgeving aanwezig is. De Terebinth heeft op dit terrein trouwens niet het alleenrecht. De statuten schrijven overleg met verwante organisaties zelfs voor. De laatste jaren trekt de Terebinth vaker op met de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ook de LOB denkt vanuit haar specifieke verantwoordelijkheid voor beleid en beheer tegenwoordig via gezamenlijke symposia en publicaties mee over het beschermen van funeraire objecten. De Terebinth is er als organisatie dan ook in geslaagd in het veranderende culturele krachtenveld spraakmakend te blijven.

Tegenwoordig beschikt de Terebinth over verschillende fora om informatie over funeraire cultuur te geven. Naast excursies in binnen- en buiten-

Buste van Van Maasdijk in Schaarsbergen

VERENIGINGSNIEUWS

land en het blad de Terebinth voor de leden zijn de symposia en de adviezen vooral bedoeld voor eigenaren van begraafplaatsen. Sinds 2001 geeft de Terebinth de reeks Funeraire Cultuur uit om ook geïnteresseerden buiten de vereniging te bereiken. Alle informatie, ook het advieswerk, dient via het tijdschrift voor derden openbaar toegankelijk te zijn. Deze transparantie strookt met de doelstelling van de Terebinth om de samenleving over funeraire cultuur te informeren. Openbare kennis is bovendien controleerbaar en maakt binnen en buiten de vereniging discussie mogelijk over de koers, die bij het beschermen van funeraire cultuur moet worden gevaren. Door het openlijk verstrekken van informatie zou de Terebinth zichzelf op den duur overbodig kunnen maken. Dit succes zou ongekend zijn, maar is tegelijk onbestaanbaar. De organisatorische veranderingen laten reeds zien, dat de Terebinth voortdurend met andere belangen rekening moet houden. Bovendien dienen zich telkens opnieuw politici, ambtenaren, beheerders en geïnteresseerden aan, die niets weten van funeraire cultuur en deelgenoot moeten worden gemaakt van de stand van zaken op dit terrein.

Het is de vraag, hoe ver de Terebinth kan gaan bij het verstrekken van informatie. Vanuit de invalshoek, dat funeraire cultuur bescherming verdient, draagt de Terebinth kennis aan. Het sturen van deze kennis door het geven van een uitgesproken visie kan echter schoolmeesterachtig overkomen en ligt bovendien niet altijd voor de hand. De discussie op de Vordense begraafplaats laat bijvoorbeeld zien, dat het van belang is om de betrokkenen de ogen te openen voor het historische belang van de daar aanwezige adellijke grafstenen. De vraag, of de mossen moeten worden verwijderd, is lastiger te beantwoorden. De bemoste stenen zijn beeldbepalend voor de begraafplaats. Wanneer de Terebinth de direct betrokkenen van informatie over de verschillende mogelijkheden heeft voorzien, zouden zij zelf een verantwoord keus kunnen maken. Dankzij deze meer bescheiden opstelling van de vereniging beklijft het beschermen van funeraire cultuur wellicht tevens beter in de boezem van de

samenleving.

Dat het geven van uitgesproken visies op het beschermen van funeraire cultuur niet voor de hand ligt, blijkt ook uit een ander voorbeeld. In het boekje Arnhem uit de reeks Funeraire Cultuur is Clément van Maasdijk min of meer de hoofdpersoon. Deze vlieger van het eerste uur verongelukte in 1910 boven de hei van Warnsborn. Op de plek des onheils kwam een gedenksteen te staan. Achter de grafzerk op Moscowa werd een jaar later een borstbeeld onthuld. Dit grafbeeld werd in 1986 gestolen. Nadat het was teruggevonden, kwam het een jaar later in een park bij het station te staan. In tegenstelling tot de weinig bezochte begraafplaats zou het kunstwerk daar meer bekijks hebben. Aangezien het park in 2001 moest wijken voor een wegverbreding, kwam het uiteindelijk in Schaarsbergen te staan in de buurt van de plek, waar Van Maasdijk is verongelukt.

Op dit moment wordt in Arnhem de vraag gesteld, of het beeld moet terugkeren naar Moscowa. Natuurlijk hadden eventuele nabestaanden en de politie al in 1987 terugplaatsing kunnen verlangen. Het is echter de vraag, of de Terebinth in deze zaak een uitspraak kan doen. Het verplaatsen van stoffelijke resten en gedenktekens is immers een verschijnsel, dat in Arnhem en elders veel voorkwam en -komt. Met deze kennis in het achterhoofd is vanuit funerair perspectief dus moeilijk een standpunt in te nemen.

Vanzelfsprekend hoeft de Terebinth zich niet altijd van een uitgesproken visie op funeraire cultuur te onthouden. Als landelijke organisatie met langjarige ervaring is de Terebinth in staat om vergelijkenderwijs een kwalitatief oordeel over een funerair object uit te spreken. In een enkel geval dwingt

de lelijkheid van een object zelfs tot de oproep om het te verwijderen. De Grote Kerk van Arnhem, waar de tombe van Karel van Gelre staat, wordt sinds de exploitatie als multifunctioneel centrum ontsierd door een aanbouw, die het uiterlijk heeft van een bouwkeet. Het trekt nog eens extra de aandacht door opzichtige reclames. Hier past slechts de oproep: breek dat lelijke ding af en vervang het door een passend bouwwerk.

Bij het maken van keuzes kan het begrip cultuurlandschap een belangrijke rol spelen. Een cultuurlandschap is een samenhangend geheel van objecten, waartoe naast funeraire bezienswaardigheden uitdrukkelijk andere culturele waarden zoals kerken, vestingwerken, landschappen en dergelijke kunnen behoren. Het is daarentegen niet noodzakelijk, dat deze onderdelen in geografisch opzicht een aaneengesloten geheel vormen. Gezien vanuit deze optiek is er zelfs een pleidooi te houden om het grafbeeld van Van Maasdijk in Schaarsbergen te laten staan. Samen met de gedenksteen in Warnsborn en de zerk op Moscowa vormt het een cultuurlandschap uit de pioniertijd van de luchtvaart. Ook dankzij de informatievoorziening maakt de Terebinth haar claim als kenniscentrum op het gebied van de funeraire cultuur waar.

Wim Cappers

Ombouw Grote Kerk Arnhem

PUBLICATIES

E. Houting, *Grafbloempjes. Kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente Groningen* (Groningen: Uitgeverij Noordboek, 2002, ISBN 90-330-1251-0, 96 blz., 12,00 euro, bestellen via www.friesepersboekrij.nl).

'Wie is er, die niet gaarne weet, waar het stof zijner afgestorvene geliefden rust; welke vreemdeling komt er te Groningen, die geene bedevaart doet naar het graf van GUYOT, den vriend der Doofstommen en der menschheid'. Zo begon de inleiding van de Wegwijzer op de nieuwe begraafplaatsen te Groningen, een gidsje dat in 1832 verscheen en waarin alle tot dan toe uitgegeven graven waren aangegeven van de Zuider- en Noorderbegravingen. Beide begraafplaatsen waren in 1827 geopend, desondanks telde de lijst al redelijk wat namen. De auteur begint zijn gids met dit citaat om aan te geven dat het bezoeken van graven van beroemde mensen nog steeds leeft. Het graf van H.D. Guyot, oprichter van het Doofstommeninstituut, is overigens te vinden op de Zuiderbegravingen.

De geschiedenis van Groningen weerspiegelt zich, net als in alle andere steden in Nederland, in de verschillende plekken waar de Groningers hun doden hebben begraven. Tot omstreeks 1827 werd er in Groningen begraven in de kerken en op de kerkhoven rond de Martini-kerk, Nieuwekerk en A-kerk. Het Suyderkerkhof (aangelegd in 1636) en de Jodenkamp, de joodse begraafplaats uit 1747, waren de enige begraafplaatsen binnen de stadsmuren. Toen het Koninkrijk Holland in 1810 bij het Franse Rijk werd gevoegd, maakte het Franse decreet van 1804 een einde aan het onhygiënische begraven in en rond kerken. Een maatregel die door koning Willem I onder de druk van de kerkbesturen werd teruggedraaid. In 1826 werd Groningen getroffen door een grote malaria-epidemie. Honderden mensen stierven in korte tijd. Theodorus van Swinderen (1784-1851), schoolopziener en professor, adviseerde in 1826 het stadsbestuur om buiten de stadspoort aan de noordkant en de zuidkant van de stad twee begraafplaatsen aan te leggen. Zo werden de

Noorder- en Zuiderbegravingen in november 1827 in gebruik genomen. Alle kerken en kerkhoven in Groningen inclusief de twee 'oude' begraafplaatsen werden gesloten voor begravingen.

Het eerste deel van *Grafbloempjes* behandelt het begraven in de binnenstad. De binnenstad van Groningen moet in de Middeleeuwen één groot kerkhof geweest zijn. In en rond alle kerken en op de binnenterreinen van kloosters werden de Groningers begraven. Was het kerkhof vol dan werd het na verloop van enkele jaren geëgaliseerd en begon het begraven opnieuw. Inmiddels zijn alle kerkhoven uit het stadsbeeld verdwenen. Sommige werden bebouwd, andere kregen een nieuwe bestemming als open ruimte of plantsoen. Bijzondere begraafplaatsen waren de plaatsen onder de galgen. De veroordeelden werden ter plekke begraven, althans de resten die de raven en kraaien van de gehangenen hadden overgelaten. Op de plek van het galgenveld aan het Damsterdiep bevindt zich nu, heel toepasselijk, het slachthuis.

In het tweede deel geeft Houting een opsomming van de negentien kerkhoven en begraafplaatsen in de gemeente Groningen waartoe sinds 1969 ook de voormalige gemeenten Noorddijk en Hoogkerk horen. Ook aan het crematorium Groningen aan de Paddepoelsterweg, sinds 2001 Crematoriumlaan geheten, wordt een kort stukje gewijd. Rond het crematorium is een kleine begraafplaats ontstaan waar urnen in een columbarium of in een graf kunnen worden bijgezet. Het nadeel van deze volledige opsomming is dat de vier grote en interessantste begraafplaatsen, de Noorder- en Zuiderbegravingen, het RK Kerkhof en de Selwerderhof, met graven van bekende Groningers, zoals Scholten (aardappelmeel), Niemeyer (tabak), Fongers (fietsen), Wolters en Noordhoff (uitgeverij) en dominee Hendrik de Cock, er nogal bekaaid afkomen. Alleen de Selwerderhof heeft een plattegrond gekregen. Dat maakt het vinden van de beschreven graven op de overige begraafplaatsen zeer moeilijk. Ook wordt er soms wel erg uitgebreid over minder relevante onderwerpen, zoals personeelsbeleid en organisatiestructuur van de gemeentelijke dienst. Het boek sluit af

met een handzame lijst en een overzichtelijke kaart waarop de genoemde kerkhoven en begraafplaatsen staan vermeld.

Grafbloempjes zou met enkele aanpassingen in omvang en indeling verschenen kunnen zijn in onze eigen reeks *Funeraire Cultuur*. De teksten worden ondersteund door fraaie foto's en goed gekozen historische prenten. Een adequate eindredactie zou de leesbaarheid van het boekje ten goede zijn gekomen. De kerkhoven en begraafplaatsen van Groningen zijn vanwege hun fraaie aanleg, monumentale grafmonumenten, opschriften en soms verrassende eenvoud een bezoek waard. *Grafbloempjes* kan daarbij ondanks de genoemde beperkingen een boeiende gids zijn.

Bartho Hendriksen

J.S. Curl, *The Victorian Celebration of Death* (Sparkford: Sutton Publishing, 2000, ISBN 0-7509-2318-0, 330 blz., 37,50 euro).

Dit Engelstalige standaardwerk zet op een rijtje hoe het Victoriaanse Groot-Brittannië, in de 19de eeuw dus, de herinnering aan overledenen bewaarde. De auteur plaatst zijn onderwerp in een brede cultuurhistorische context en toont aan dat de inrichting van begraafplaatsen destijds niet uit de lucht is komen vallen. Het had alles te maken met de houding tegenover de dood, waarvoor schilderkunst en literatuur de toon zetten. Volgens Curl hadden vooral de drie zogenaamde kerkhofdichters Robert Blair, Thomas Gray en Edward Young grote invloed op het ontstaan van de Victoriaanse manier van gedenken. In hun gedichten riepen ze beelden op van eenzame treurende bij een graftombe en nachtelijke kerkhofscènes compleet met ruïnes en uilen. De populariteit van Youngs negendelige *Night Thoughts*, verschenen tussen 1742 en 1745, was immens. Niet alleen in eigen land, maar bijna in heel Europa. De dichters introduceerden het idee van begraven in een tuin als in een hemels paradijs. Zij plaveiden de weg voor tuinen met urnen, kolommen en gebouwen. Een van de eerste gedenktuinen ontstond omstreeks 1778 in het Franse Monceau bij Parijs, het Bois des Tombeaux.

PUBLICATIES

De stap van tuin naar eiland is snel gemaakt. De filosoof Jean-Jacques Rousseau werd na zijn dood in datzelfde jaar begraven op een eilandje in Ermenonville, wat prompt navolging kreeg.

Mede door het Franse decreet uit 1804 dat begraven buiten de bebouwde kom voorschreef, opende in datzelfde jaar de befaamde parkbegravingplaats Père Lachaise in Parijs zijn poorten. Deze zette de toon voor de meeste nieuw aan te leggen begravingplaatsen in de hele Angelsaksische wereld tot in Amerika en Australië toe.

Als vroege 19de eeuwse buitenbegravingplaatsen in Groot-Brittannië noemt de auteur voorbeelden in Liverpool, Glasgow, Dublin en Londen (Kensal Green). Intussen ging het begraven op de oude, overvolle begravingplaatsen in de steden door. De lagere klassen hadden geen andere keus dan daar op vaak mensonwaardige wijze begraven te worden. Tal van protesten leidden ertoe dat in 1850 een commissie werd ingesteld, die het mandaat kreeg om alle stedelijke begravingplaatsen te sluiten en nieuwe in te richten. Ook

zorgde ze ervoor dat minvermogen- den een behoorlijke begraving kregen.

Fascinerend is het hoofdstuk dat ingaat op begravingen per spoor, met afbeeldingen van prachtige 'Despatching Stations', vanwaar de treinen vertrokken, en 'Receiving Houses' op de begravingplaatsen. Rituelen, kleding, rouwkaarten en rouwkoetsen, staatsbegravingen, koninklijke begravingen, mausolea en crematie: Curl slaat geen funerair item over. Een uitgebreide beschrijving van de begraving van koningin Victoria in 1901 vormt het sluitstuk. In een epiloog benadrukt de auteur het grote cultuurhistorische belang van de 19de eeuwse begravingplaatsen. Hij stelt dat je in zo'n omgeving, omringd door de schoonheid van natuur en kunst, de dood zonder angst onder ogen kunt zien, om er spijtig aan toe voegen dat een dergelijke schoonheid op veel hedendaagse begravingplaatsen ver te zoeken is.

Rita Hulsman

P. Bitter, *Graven en begraven. Archeologie en geschiedenis van de Grote Kerk van Alkmaar*. Amsterdamse Historische Reeks Grote Serie XXIX (Hilversum: Verloren, 2002, ISBN 90-6650-729-9, 355 blz.). Een voorpublicatie uit dit boek is in de Terebinth, (2002-1) 12 besproken door Rita Hulsman. Dit proefschrift is helaas al niet meer leverbaar.

A.C. Bronswijk, *Symbolen. De taal van kunst en religie* (Den Haag: Boekencentrum, s.a., ISBN 90-239-01479). Dit boek geeft nadere informatie over grafsymboliek, die aan de orde komt in het artikel van Wim Vlaanderen over een zerk in Gasselte.

Zuiderbegravingplaats Groningen

EXCURSIES

Limburg

Op 21 juni jongstleden vond de algemene vergadering van de Terebinth plaats. We waren in Roermond en te gast bij de afdeling Limburg. Een door Guus Rüsing en de zijnen voortreffelijk georganiseerde dag. Zoals te doen gebruikelijk werd de dag met een cultureel-funeraire noot besloten. Daar de vergadering enigszins uitliep, overigens ook niet ongebruikelijk, begonnen we pas om circa 14.45 uur aan de excursie. Met een deel van de aanwezigen hebben wij twee kerken en een interessante begraafplaats bezocht. De Minderbroeders vestigden zich omstreeks 1300 in Roermond. In de 15de eeuw werd bij het klooster een kerk gebouwd in gotische stijl. Het klooster is helaas verdwenen. Ook de oorspronkelijke toren, die achter het koor stond, is wegens bouwvalligheid in 1695 afgebroken. De kerk bezit diverse staande en liggende graftekens. De fraaie plafondschilderingen zijn overigens na de aardbeving in Roermond op 13 april 1992 geheel nieuw geschilderd.

Vervolgens zijn wij naar de Munsterkerk gewandeld. Graaf Gerard van Gelre en zijn gemalin Margaretha van Brabant zijn de stichters van de kerk en de bijbehorende Cisterciënzinnenabdij. Beiden hebben in de kerk hun graf. Dit praalgraf uit waarschijnlijk 1240 is zeer prominent onder de romaanse koepel aanwezig. Het echtpaar ligt in slapende houding met gesloten ogen. Overeenkomstig de symboliek zijn de graaf en de gravin als jonge mensen afgebeeld. Dit grafmonument is het oudste in zijn soort in Nederland. Opgravingen hebben uitgewezen dat het graf op zijn oorspronkelijke plaats staat. De bouw van de kerk moet begonnen zijn in het begin van de 13de eeuw. Opmerkelijk is de langzame overgang van de laat-romaanse naar de gotische stijl. In 1220 wordt de absis ingewijd door aartsbisschop Engelbert van Keulen. De abdij bleef bestaan tot 1797, toen ze door de Fransen werd opgeheven. De kloostergebouwen hebben lange tijd dienst gedaan als kazerne en werden in 1924 afgebroken.

Een niet in het oorspronkelijke programma opgenomen toegift was het bezoek aan de natuurbegraafplaats

Bergerbos in St. Odiliënberg. Overigens werd deze mini-excursie niet door onze excursiecommissie georganiseerd, maar was ze geheel in de handen van de afdeling Limburg. Met dank aan de organisatoren.

Frank Keene

Excursie Sallandse Heuvelrug

De najaarsexcursie voert ons dit jaar naar de Sallandse Heuvelrug. De dag kent een gevarieerd aanbod met een bezoek aan een militaire begraafplaats, een gemeentelijke begraafplaats met het graf van Johanna van Buuren, dichteres in de streektaal en een behouden begraafplaats uit 1829.

Datum: 20 september 2003

Plaats: Station Holten

Vervoer: Het vervoer tussen Holten en Hellendoorn is per eigen auto, meldt dus bij uw opgave of u per auto of openbaar vervoer komt.

Treinreizigers: De excursie start bij station Holten. Na afloop kunt u in Nijverdal weer op de trein stappen.

Programma:

10.30: vertrek vanaf station Holten naar de Canadese Militaire Begraafplaats.

11.45: vertrek naar de gemeentelijke begraafplaats aan de Ninaberlaan te Hellendoorn.

12.15: nuttige zelf meegebrachte lunch. Koffie en thee worden aangeboden.

12.45: rondleiding door de beheerder, de heer M. Ligtentberg.

13.45: vertrek naar 't Oale Karkhof aan de Koestraat.

15.00: einde excursie.

Aantal deelnemers:

maximaal 30

Inlichtingen: Frank Keene, telefoon: 023-5290919

Aanmelden: voor 15 september bij Anne Marie van der Wal, telefoon: 038-4544228 of e-mail harm.wal@planet.nl

Kosten: 6,- euro. Wilt u dit bedrag voor de excursie overmaken op gironummer 335536 van Vereniging de

Terebinth te Rhenen onder vermelding van excursie Sallandse Heuvelrug.

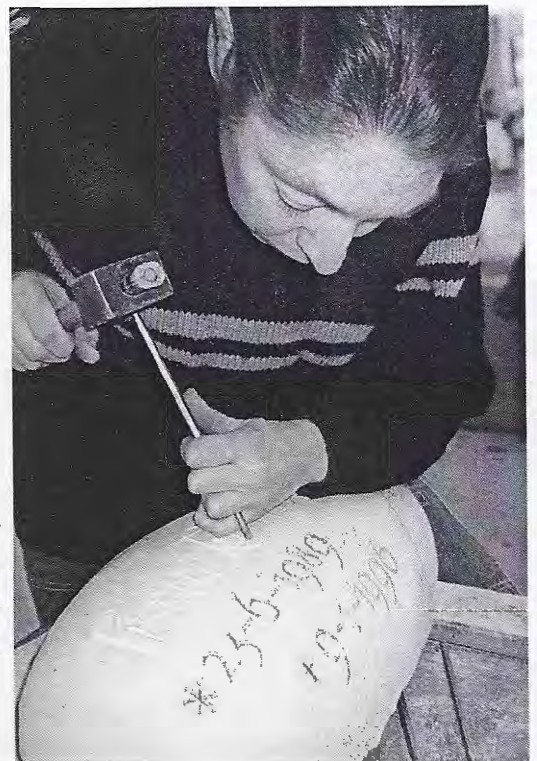
Hattem

Wegens het grote succes van deze excursie afgelopen februari, zal een extra bezoek aan Hattem worden ingelast op 11 oktober aanstaande. Deelname is niet meer mogelijk, daar de wachtlijst in februari erg groot was. Voor het programma wordt u verwezen naar de Terebinth, (2002-4) 63. Aanvang: 10.00 uur. De leiding heeft deze keer Ekko Woltjer.

Rectificatie

In het vorige nummer werd in het verslag van de excursie naar Delft de indruk gewekt dat het bezoek aan de restanten van de eerste algemene begraafplaats, Haagpoort, onderdeel uitmaakte van het excursieprogramma. De excursiecommissie hecht eraan te laten weten dat dit niet het geval was. De officiële excursie was na het bezoek aan Jaffa afgelopen. Enkele deelnemers zijn daarna op

Steenhouwster bij Beernink

EXCURSIES

eigen gelegenheid nog naar Haagpoort gegaan.

Funeraire reis Noord-Duitsland en Denemarken

Op een rondreis door Europa valt al bij de poort van de begraafplaats op dat ieder land zijn eigen begraafplaats spreekt. Een eerste verschil is dat tussen Noord- en Zuid-Europa. In Noord-Europa legt de begraafplaats de nadruk op de natuur, terwijl in Zuid-Europa het accent veel meer ligt op steen. In Zuid-Europa ziet de mens het liefst zijn herinnering aan de overledene uitgedrukt in steen. De deelnemers aan de Italiëreis zullen dit kunnen bevestigen. In Noord- en Midden-Europa komt de wens om na de dood terug te keren naar de natuur tot uiting in dodentuinen, waar beplanting een belangrijke rol speelt. Nergens wordt dat duidelijker dan op Friedhof Ohlsdorf in Hamburg, dat zich met zijn vierhonderd hectare afficheert als 'de grootste parkbegravingster wereld'. Deze begraafplaats is één van de funeraire doelen die we zullen aandoen op de achtdaagse funeraire rondreis door Noord-Duitsland en Denemarken, die zal plaatsvinden van 3 tot en met 10 juli en van 4 tot en met 11 september 2004. Het programma is weer met zorg samengesteld door ons, Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer.

Na een tussenstop bij begraafplaats Riensberg in Bremen gaat de reis eerst naar de westkust van Schleswig-Holstein. Friedhof Riensberg is één van de eerste begraafplaatsen in Duitsland, die zijn aangelegd in de zogenaamde gemengde stijl, een tuinarchitectonische richting in de 19de eeuw, waarbij de (graf)monumenten ingekaderd werden door landschappelijk vormgegeven partijen. Daardoor worden de graven als het ware afgeschermd en worden gedachten aan dood en sterven naar de achtergrond verdrongen.

In Schleswig-Holstein gaan we met de boot naar het waddeneiland Amrum voor een bezoek aan het Friedhof der Namenlosen, een drenkelingenbegravingster en het St. Clemensfriedhof, waarop vanaf de 17de eeuw de Groenlandvaarders werden begraven en waar de rijkversierde grafstenen verhalen over hun lot en

wederwaardigheden. Terug op het vasteland bezoeken we het 12de eeuwse Geschlechterfriedhof in Lunden met zerken en stèles uit de 16de en 17de eeuw, verwijzend naar de Ditmarscher Boerenrepubliek. Friedrichstadt, gebouwd door mensen die vanwege hun geloof de Nederlanden ontvluchtten, wordt ook wel 'Klein Amsterdam' genoemd. Er zijn grachtenpandjes, rondvaarten door de grachtjes en er zijn drie begraafplaatsjes, voor remonstranten, mennonieten en joden. In de visserswijk Holm in Schleswig bestaat het nabuurschap nog; de huisjes zijn gebouwd rond de begraafplaats, zodat men dagelijks zijn toekomstige bestemming voor ogen heeft.

Het tweede deel van de reis speelt zich af in Denemarken. In Roskilde zijn in de Domkerk in 38 vorstelijke graven de leden van het Deense koningshuis bijgezet. In de Christianskirke in Kopenhagen bevindt zich een crypte met 46 grafkapellen. Op het Assistens Kirkegård liggen beroemdheden als de sprookjesschrijver Hans Christiaan Andersen en de filosoof Søren Kierkegaard. De begraafplaats heeft zoveel beplanting, dat ze fungeert als groene long. Even groen is het Vestre Kirkegård, de grootste begraafplaats van Denemarken, 54 hectare, bestaande uit drie delen: algemeen, katholiek en joods.

Per boot steken we over naar Duitsland, waar we na een tussenstop in Lübeck doorreizen naar Hamburg. Het Ehrenfriedhof in Lübeck met oorlogsgraven uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog ligt in een bos. Het Burgtorfriedhof, in de 19de eeuw aangelegd toen de begraafplaatsen in de stad gesloten moesten worden, heeft dankzij zijn oude bomenbestand een parkachtig karakter gekregen.

Naast Friedhof Ohlsdorf heeft Hamburg nog meer te bieden op funerair gebied. De joodse begraafplaats aan de Königsstrasse, waar van 1611-1869 is begraven, diende eerst als begraafplaats van de sefardische joden; later kwam er ook een azkenazisch veld bij.

Een eerste poging hygiënischer te begraven in de kerken en te ontkomen aan de voortdurende lijkenlucht, werd ondernomen bij de bouw van de St. Michaeliskirche (1751-1762)

door onder de kerk een gewelf te bouwen, waarin in de bodem grafkelders van vier meter diep werden aangelegd. Hier ligt onder andere de componist Carl Philipp Emanuel Bach.

In Hamburg is de groene revolutie, het begraven in de natuur, begonnen in Ottensen. Dichter Friedrich Gottlieb Klopstock liet in 1759 zijn jonggestorven vrouw Meta begraven op het dorpskerkhof van de Christianskirche in Ottensen en liet op haar graf twee linden planten. Later, in 1803, werd de dichter ook zelf hier begraven. De graven en één linde zijn er nog altijd.

Wie begraafplaats Ohlsdorf zonder voorkennis betreedt, ziet een prachtig park. Pas als je het hoekje omgaat en achter de rododendrons kijkt, ontdek je dat je op een begraafplaats bent. Dat was nu precies wat de eerste begraafplaatsdirecteur Johann Wilhelm Cordes voor ogen had: 'De begraafplaats zal niet een plaats van dood en verderf zijn. Vriendelijk en lieflijk zal alles de bezoeker tegemoet treden en daardoor het oord uit het omringende landschap verheffen'. Naast begraafplaats is Ohlsdorf na de opening in 1877 ook uitgegroeid tot het grootste wandelpark en groene long van Hamburg en vanwege de vele plastieken en architectuur een beeldenspark en kunstwerk van internationale allure.

Misschien is nu duidelijk waarom we voor de reis het motto 'In Paradisum' hebben gekozen, verwijzend naar de antifoon in de katholieke dodenmis 'in paradisum deducant te angeli', ofwel 'moge de engelen u naar het paradijs geleiden', maar vooral verwijzend naar de paradijselijke dodentuinen als voorafschaduw van dat paradijs, die we aantreffen in Noord-Europa.

Voor verdere inlichtingen kunt u contact opnemen met de reisleiders Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, telefoon: 040-2121791, e-mail terre.aarde@planet.nl

Voor een programma en inschrijfformulier: touroperator Eskoo Reizen, telefoon: 0416-281514, e-mail: info@eskooreizen.nl

Rindert Brouwer

AGENDA

28 maart - 21 september:

Tentoonstelling Theater van leven en dood. Gezondheid en ziekte in de Gouden Eeuw. Plaats: Museum Boerhaave, Lange St. Agnietenstraat 10, Leiden. Openingstijden: di t/m za 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 12.00-17.00 uur.

7 juni:

Teleac zendt vandaag en de twaalf daarop volgende zaterdagen om 15.15 uur de serie 'Begraven en begraafplaatsen. Monumenten van ons bestaan' opnieuw uit. De reeks is verkrijgbaar op VHS-tape en kost 68 euro. u kunt de tape bestellen per telefoon: 0900-1344, per fax: 035-6293199 of per e-mail: www.teleac.nl

17 september:

Studiedag 'Omgaan met beschermde begraafplaatsen' georganiseerd door de Landelijke Organisatie van begraafplaatsen, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in samenwerking met onder andere Vereniging de Terebinth. Informatie bij het Terebinthbureau: 0317-616072 of e-mail: henkvanlaar@zonnet.nl

20 september:

Excursie Sallandse Heuvelrug

3-10 juli 2004:

Funeraire reis Noord-Duitsland en Denemarken

4-11 september 2004:

Herhaling funeraire reis Noord-Duitsland en Denemarken

